

ӘОЖ 349.414

С.К. Атаханова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасы, Заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: Saltanat73kz@mail.ru

Қазақстан Республикасында азаматтық іс жүргізудің құқықтық негіздері

Аталған мақалада Қазақстан Республикасы азаматтық сот өндірісінің негізгі құқықтық қайнар көздері қарастырылған.

Түйін сөздер: қайнар көздер, принциптер, халықаралық шарттар, азаматтық процесс.

S.K. Atahanova

Legal bases of civil procedure of Kazakhstan

This article discusses the basic legal sources of Civil Procedure of the Republic of Kazakhstan.

Key words: sources, principles, international treaties, civil process.

С.К. Атаханова

Правовые основы гражданского процесса Республики Казахстан

В данной статье рассматриваются основные правовые источники гражданского судопроизводства Республики Казахстан.

Ключевые слова: источники, принципы, международные договора, гражданский процесс.

Қазақстан Республикасында азаматтық іс жүргізудің құқықтық бастаулары кең көлемдегі нормативтік құқықтық актілерден тұрады. Себебі, азаматтық іс жүргізу өте ауқымды кең көлемдегі қатынастарды реттейді. Азаматтық іс жүргізудің жалпы барлық құқық саласының негізгі қайнар көзі 30 тамыз 1995 жылы жалпы халықтық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады. Конституцияға түсіндірме сөздіктерде мынандай анықтама берілген: “Қазақстан Республикасының Конституциясы (constitutio латын сөзінен шыққан құрылғы, жарғы заң) – Қазақстан халқының егемендік құқығына сай 1995 жылғы 30 тамызда өткен республикалық референдумда қабылданып, оның нәтижесі ресми жарияланған осы жылдың 5 қыркүйегінен бастап күшіне енген Қазақстан мемлекетінің Ата Заңы. Оның жоғары заңдық күші бар және

еліміздегі барлық іс-қимыл мен қалыптасушы жүйелердің нормативті базасы болып табылады, әрі Республиканың бүкіл аумағында тікелей қолданылады. Бейнелей айтсақ, бұл Конституция-мемлекетке қоғамның құқықтық сенімі және халықтың құқықтық сенімі және халықтың берген төлқұжаты деуге болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы республикалық құрылыстың негізін, мемлекеттік билік жүйесін және Қазақстан мемлекеті мен оның азаматының қатынасын белгілейді. Адам және оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын Конституция мемлекеттің ең қымбат қазынасы деп танып, мемлекет сол үшін қызмет етуі тиістігін атап көрсетеді (1-баптың 1-тармағы).

Қазақстан Республикасының бұдан бұрынғы 1993 жылғы Конституциясымен салыстырғанда, жаңа Конституция барынша жетілдірілген

ішкі біртұтастығымен және қазіргі заманғы либералдық-демократиялық құндылықты толық баянды етумен барабар, еліміздің даму тенденцияларымен, мемлекет биліктерінің шегін белгілеп беруімен ерекшеленеді [1, 24-25 бб.]. Конституцияның негізгі мәні С.А. Табановтың пікірі бойынша мынада: “Қазақстан Республикасының Конституциясы-басқа ұлттық құқықтық қайнар көздеріне қарағанда ең жоғары заң күші бар, мемлекеттік және қоғамдық құрлыс негіздерін, адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерінің негіздерін, сонымен қатар, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын ұйымдастыру мен олардың қызмет принциптерін бекітетін және реттейтін мемлекет пен қоғамның Негізгі заңы” [2, 232 б]. Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бөліміндегі “Соттар және сот төрелігі” атты бөлім тікелей осы азаматтық іс жүргізуге қатысты болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабында сот төрелігін жүзеге асырудың мынандай талаптары белгіленген: “Судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады.

Сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай болсын араласуға жол берілмейді және ол заң бойынша жауапкершілікке әкеліп соғады. Нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді.

Заңды қолданған кезде судья төмендегі принциптерді басшылыққа алуға тиіс:

1. адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша, ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі;

2. бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды;

3. өзіне заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды;

4. сотта әркім өз сөзін тыңдатуға құқылы;

5. жауапкершілікті белгілейтін немесе күшейтетін, азаматтарға жаңа міндеттемелер жүктейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды. Егер құқық бұзушылық жасалғаннан кейін ол үшін жауапкершілік заңмен алынып тасталса, немесе жеңілдетілсе, жаңа заң қолданылады;

6. айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес;

7. ешкім өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес. Діни қызметшілер өздеріне сеніп сырын ашқандарға қарсы куәгер болуға міндетті емес.

8. адамның кінәлі екендігі жөніндегі кезкелген күдік айыпталушының пайдасына қарастырылады;

9. заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды. Ешкім өзінің жеке мойындау негізінде ғана сотталуға тиіс емес;

10. қылмыстық заңды ұқсастығына қарай қолдануға жол бермейді.

Конституциямен белгіленген сот төрелігінің принциптері республиканың барлық соттары мен судьяларына ортақ және бірыңғай болып табылады” [3, 42-43 бб]. Сонымен қатар, Конституцияның 78-бабында мынандай талап көрсетілген: “Соттардың Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға хақысы жоқ. Егер сот қолдануға тиісті заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті” [3, 43 б]. Басқа азаматтық іс жүргізудің қайнар көздері осы Конституциядан бастау алады. Құқық теориясында құқықтың қайнар көздерін, құқық формалары деп түсінетін көзқарастар да бар. “Құқықтың формалары (қайнар көздері) деп мемлекеттің қоғамдық қатынастарды реттеу, қорғау үшін қабылдаған және бекіткен нормативтік кесімдердің біртұтастығының жиынтығын айтады.

Құқықтың қайнар көздеріне тек қана мемлекеттік органдардың жоққа шығарылғанға дейін қолданылатын, құқық нормасы бар, бәріне бірдей міндетті мінез-құлық ережелері, бекітілген нормативтік құқықтық кесімдер жатады” [4, 109 б]. Әрине, құқықтың бастаулары немесе қайнар көздері деп қарастырсақ та, екеуі де мағына береді. Сондықтан біз, осы екі атауды да синонимдер ретінде қолдануымызға болады.

Қазақстан Республикасында азаматтық іс жүргізудің тағы бір басты құқықтық негіздеріне 13 шілде 1999 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу кодексі

жатады. Бұл кодекс негізінен 5-бөлімнен, 45 тараудан, 426-2 баптан тұрады. Жалпы бөлімде Қазақстан Республикасында азаматтық іс жүргізудің негізгі қағидалары мен міндеттері азаматтық іс жүргізу заңнамасы қарастырылған болатын. Ал, екінші бөлімде бірінші сатыдағы сотта іс жүргізу мәселесі талқыланады. Үшінші бөлімде, сот актілерін қайта қарау бойынша іс жүргізу, төртінші бөлімде жойылған сот ісін немесе атқару ісін қалпына келтіру мәселесі реттеледі. Кодекстің бесінші бөлімі халықаралық процесске арналған. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу кодексінің 2-бабында азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңдар қарастырылған. Онда былай делінген: “Қазақстан Республикасының аумағында азаматтық істер бойынша сот ісін жүргізу тәртібі конституциялық заңдармен, Қазақстан Республикасының Конституциясының және халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптері мен нормаларына негізделген Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексімен айқындалады. Азаматтық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін өзге заңдардың ережелері осы Кодекске енгізілуі тиіс.

Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелері, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары азаматтық іс жүргізу құқығының құрамдас бөлігі болып табылады.

Азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңдар азаматтық, отбасылық, еңбек, тұрғын үй, әкімшілік, қаржы, шаруашылық, жер құқықтық қатынастармен, табиғи ресурстарды пайдаланумен, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі қатынастардан және басқа да құқықтық қатынастардан туындайтын даулар бойынша істерді, сондай-ақ ерекше жүргізелетін істерді қарау тәртібін белгілейді.

Егер азаматтық істер бойынша іс жүргізу барысында әкімшілік құқыққа сәйкес шешілуге тиіс мәселені қарау қажет болса, ол осы кодекстің 26-бабының ережелеріне сәйкес азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен шешіледі” [5, 3 б]. Азаматтық іс жүргізу заңдарымен реттелетін қатынастар жүйесі де көрініс тапқан. Азаматтық сот ісін жүргізуде басым күші бар құқықтық нормаларды қолданудың да тәртібі белгіленген. Оған сәйкес, “Қазақстан Республикасының Конституциясының жоғарғы

заң күші бар және ол республиканың бүкіл аумағында тікелей қолданылады. Осы кодекспен Қазақстан Республикасының Конституциясы нормаларының арасында қайшылық болған жағдайда Конституцияның ережелері қолданылады.

Осы кодекстің нормалары мен Қазақстан Республикасы Конституциялық заңдарының арасында қайшылық болған жағдайда Конституциялық заңның ережелері қолданылады. Осы кодекс нормалары мен өзге заңдардың арасында қайшылық болған жағдайда осы Кодекстің ережелері қолданылады.

Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шарттар осы Кодекстен басым болады. Және халықаралық шартта оның қолданылуы үшін заң шығарылуы талап етіледі деп көрсетілген жағдайларды қоспағанда, олар тікелей қолданылады” [5, 3 б]. Азаматтық іс жүргізу заңдарының уақыт жағынан қолдану тәртібі мынандай: “Азаматтық сот ісін жүргізу іс жүргізу әрекеттерін орындау, іс жүргізу шешімін қабылдау кезіне қарай күшіне енген азаматтық іс жүргізу заңдарына сәйкес жүзеге асырылады.

Жаңа міндеттер жүктейтін, процесске қатысушаларда бар құқықтардың күшін жоятын немесе оларды кемітетін, олардың пайдалануын қосымша шарттармен шектейтін азаматтық іс жүргізу заңының кері күші болмайды.

Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу кодексіне 2000 жылғы 29 наурыздағы №42-II, 2000 жылғы 5 шілдедегі №75-II, 2001 жылғы 2 наурыздағы №162-II, 2001 жылдың 11 шілдедегі №238-II, 2001 жылғы 6 қарашадағы №251-II, 2001 жылғы 24 желтоқсандағы №276-II, 2002 жылғы 8 тамыздағы №346-II, 2003 жылғы 5 мамырдағы №409-II, 2003 жылғы 2 шілдедегі №451-II, 2003 жылғы 9 шілдедегі №482-II; 2004 жылғы 10 наурыздағы №532-II, 2004 жылғы 9 шілдедегі №583-II, 2004 жылғы 13 желтоқсандағы №11-III, 2004 жылғы 28 желтоқсандағы №24-III, 2005 жылғы 23 ақпандағы №33-III, 2005 жылғы 8 шілдедегі №67-III, 2005 жылғы 30 желтоқсандағы №111-III өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Көріп отырғанымыздай, азаматтық іс жүргізу кодексі заман талабына сәйкес толықтырылып, дамытылып отырады.

Аталған азаматтық іс жүргізу кодексінде азаматтық іс жүргізудің тіл мәселесі де нормативтік тұрғыда көрініс тапқан. Сот ісін

жүргізудің тілі туралы 14-бапта мынандай норма бекітілген: “Азаматтық істер бойынша сот ісі мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал қажет болған жағдайда сот ісін жүргізуде мемлекеттік тіл мен орыс тілі немесе басқа тілдер бірдей қолданылады.

Сот ісін жүргізу тілі сотқа талап (арыз) берілген тілге қарай сот ұйғарымымен белгіленеді. Белгілі бір азаматтық іс бойынша іс жүргізу бастапқы белгенген сот ісін жүргізу тілінде жүзеге асырылады.

Іс жүргізіліп отырған тілді білмейтін немесе жөнді білмейтін іске қатысушы адамдарға сотта ана тілінде немесе өздері білетін басқа тілде мәлімдеме жасау, түсініктер мен жауап беру, өтініш білдіру, шағым жасау, іс материалдарымен танысу, сотта сөйлеу осы Кодексте белгіленген тәртіппен аудармашының қызметін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі және қамтамасыз етіледі.

Азаматтық сот ісін жүргізуге қатысушы

адамдарға басқа тілде жазылған істің заң бойынша қажетті іс материалдарының сот ісін жүргізу тіліне сот тегін аударып беруді қамтамасыз етеді. Сот процесіне қатысушы адамдарға сотта сөйленген сөздің басқа тілде айтылған бөлігін сот ісін жүргізу тіліне тегін аударып беру қамтамасыз етіледі.

Сот құжаттары іске қатысушы адамдарға олардың ана тіліне немесе олар білетін басқа тілге аударылып беріледі” [5, 6 б].

Қазақстан Республикасында азаматтық іс жүргізу тағы бір қайнар көзіне Конституциялық Кеңес пен Жоғарғы соттың нормативтік қаулылары жатады. Бұл нормативтік қаулылар коллизиялық жағдайларды шешуге бағытталған болып табылады.

Қорыта келгенде, айтарымыз Қазақстан Республикасында азаматтық іс жүргізудің құқықтық қайнар көздеріне иерархиялық деңгейде конституцияда бастау алатын Жоғарғы соттың нормативтік қаулыларына дейін жатады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясының түсіндірме сөздігі. Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 368 б.
2. Табанов С.А. Салыстырмалы құқықтану негіздері. Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2003. – 464 б.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. –136 б.
4. Өзбекұлы С., Қопабаяев Ө. Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2006. – 264 б.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі. – Алматы: Юрист, 2006. – 124 б.

References

1. Kazakhstan Respublikasynyn Konstitutsiyasynyn tysindirme sozdigi. Almaty: Zheti Zhargy, 1996. - 368 b.
2. Tabanov SA Salystymaly kukiktanu negizderi. Okulyk. - Almaty Zheti Zhargy 2003. - 464 b.
3. Kazakhstan Respublikasynyn Konstitutsiyasy. - Almaty Zheti Zhargy, 2007. -136 b.
4. Ozbekuly S. Kopabaev O. Memleket zhane kukik teoriyasy: Okulyk. - Almaty Zheti Zhargy 2006. - 264 b.
5. Kazakhstan Respublikasynyn Azamattyk is zhyrgizu kodeksi. - Almaty: Lawyer, 2006. - 124 b.